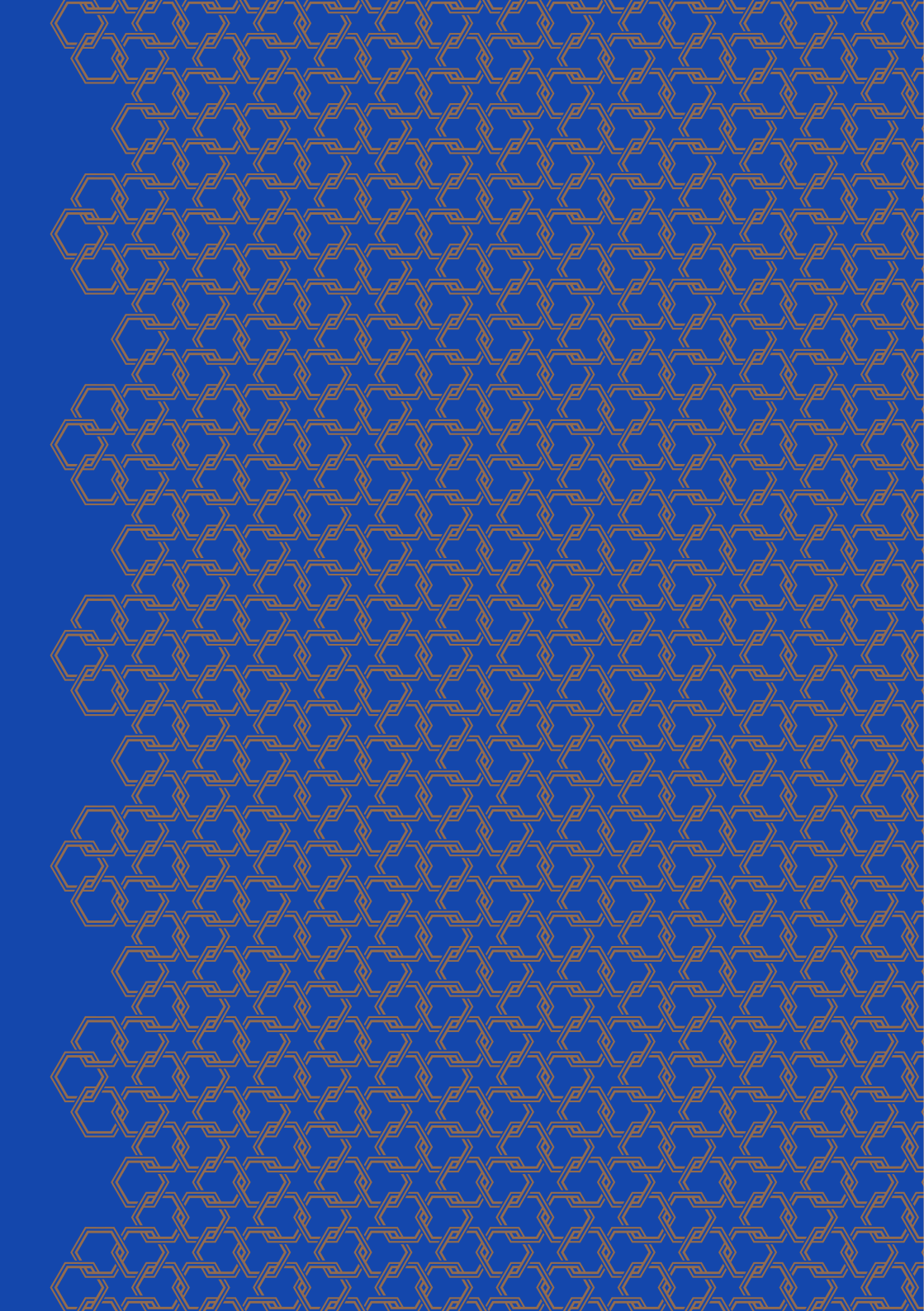

VILNIAUS GETO LIKVIDAVIMAS

MENDEL BALBERYSZKI

VILNIAUS GETO LIKVIDAVIMAS

Iš lenkų kalbos vertė
Kazys Uscila

TURINYS

2

ŽODIS SKAITYTOJUI

(Urszula Doroszevska)

4

ŽODIS SKAITYTOJUI

(Markas Zingeris)

13

Mendel Balberyszski

VILNIAUS GETO LIKVIDAVIMAS

61

IŠNAŠOS

(Ewa Rogalevska)

77

BAIGIAMASIS ŽODIS

(Ewa Rogalevska)

124

APIE AUTORIJĄ

ŽODIS SKAITYTOJUI

URSZULA DOROSZEWSKA

Lenkijos Respublikos
nepaprastoji ir įgaliotoji ambasadorė
Lietuvos Respublikoje

Į Lietuvos skaitytojų rankas šiandien atiduodame labai svarbų dokumentą – pirmąjį Mendelio Balberišskio knygos „Vilniaus geto likvidavimas“ vertimą į lietuvių kalbą. Tai jaudinantis tragiškų 1943–ųjų rugsėjo mėn. įvykių liudijimas, užrašytas juos išgyvenusio žmogaus. Atsiminimai Varšuvoje buvo išleisti iškart pasibaigus karui, 1946 metais, vėliau jie buvo išversti ir perspausdinti daugelyje šalių. Tačiau turėjo pra-eiti 75 metai, kad jie – Kazio Uscilos išversti į lietuvių kalbą – pasiektų ir šiuolaikinius Vilniaus bei Lietuvos gyventojus.

Per pokario dešimtmečius sovietų valdžia stengėsi sunaikinti mūsų tautų atmintį. Holokausto aukos nebuvo įamžinamos, o jei kur nors atsirasdavo koks paminklas, ant jo būdavo užrašoma: „sovietų piliečiai“ arba „civiliai gyventojai“, neminint, kad tai buvo žydai. Po vokiečių okupacijos traumos patyrėme atminties atėmimo traumą. Nebuvo jokios institucijos, renkančios istorinius liudijimus bei archyvinę medžiagą, užrašančios išlikusiųjų gyvų liudijimus.

Tuo tarpu Varšuvoje nuo 1944–ųjų veikė Centrinė istorinė žydų komisija, 1947 m. pervardinta į Žydų istorijos institutą, veikiantį iki šių dienų (nors, be abejo, sovietų laikais šios institucijos veikla buvo labai ribojama). Per šiuos metus buvo renkami bei pagal galimybes publikuojami

dokumentai ir liudijimai apie Lenkijos žydų likimus, tačiau iki devintojo dešimtmečio pabaigos nebuvo jokios galimybės pradėti bendradarbiauti su žydais Sovietų Sąjungoje.

Tik po nepriklausomybės atgavimo XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje Lenkijos ir Lietuvos mokslininkai pradėjo intensyvią mokslinį bendradarbiavimą istorijos srityje. Ypatingas šio bendradarbiavimo aspektas yra atminties apie Holokaustą, apie baisius Lenkijos ir Lietuvos žydų likimus atkūrimas. Organizuojamos mokslinės konferencijos, parodos, viešosios prezentacijos ir diskusijos. Nepaisant didžiulės pažangos, šioje srityje dar liko daug ką nuveikti.

Mendelio Balberišskio atsiminimų „Vilniaus geto likvidavimas“ lietuviškas vertimas – tai vienas iš Lenkijos ir Lietuvos institucijų vykdomo atsiminimų apie Vilniaus žydus atkūrimo pavyzdžių. Atiduodami į Jūsų rankas šią publikaciją, Lenkijos Respublikos ambasada bei Lenkijos institutas Vilniuje norėtų ypač padėkoti Žydų istorijos institutui Varšuvoje ir jo direktoriui prof. Pawełui Śpiewakui, taip pat Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui ir jo ilgamečiame direktoriui Markui Zingeriui bei direktorei Kamilei Rupeikaitei-Mariniuk už bendradarbiavimą.

ŽODIS SKAITYTOJUI

MARKAS ZINGERIS

Rašytojas,
Valstybinio Vilniaus Gaono žydų
muziejaus direktorius (2005–2019)

Jūsų rankose — Lietuvos ir Lenkijos žydų genocido liudininko ir aukos knyga.

Taip pat tai liudijimas, tapęs vertingu šaltiniu Holokausto Lietuvoje tyrėjams. Kiekvieną kartą sklaidant tokias knygas—liudijimus nejučia apima virpulis. Lyg liestum nuogus elektros laidus, kurių įtampos dar neizoliavo atsainūs archyviniai dokumentai, praeities atkūrimai ir perkūrimai, tokie kaip menai ir tyrinėtojų traktuotė, išblukusių prisimi-

nimų ir jausmų sluoksniu nepadengė praslinkę dešimtmečiai.

„Kaip rasti savyje jėgų išgyventi tokias emocijas?“, — rašo šios knygos—liudijimo autorius — Vilniaus geto kalinys.

Ją skaitydamas suvoki, kad susidūrei su neįžvelgiama barbarybės tamsa, tvyrančia anapus mūsų kasdienio gyvenimo, anapus civilizacijos.

Knygoje fiksuojami įvykiai Vilniaus gete — tame turistų ir pramogų mėgėjų gausiai lankomame šių laikų Lietuvos sostinės senamiestyje — nuo tų metų, kai kare jau įvyko persilaužimas, vokiečiai traukėsi Rytų ir Vakarų frontuose. Ir tie, kas III Reiche sumąstė *Endlösung der Judenfrage* — Galutinį žydų klausimo sprendimą — jau suprato, kad reikia paspartinti genocidą, tačiau teks slėpti ir nusikaltimų pėdsakus. Galima graudintis skaitant, kaip tyčiojamasi iš nekaltų žmonių, moterų ir vaikų,

bet Holokausto vykdytojai ir jų parankiniai juk taip pat buvo žmonės: kaip suprasti, kai tai, apie ką čia skaitome, daro kiti žmonės — rasistinio režimo aprobuoti budeliai, kurių „moralės kodeksu“ tapo sadizmas ir nužmogėjimas? Pavyzdžiui, atsakingas už masinių Lietuvos žydų žudynių organizavimą esesininkas Karlas Jegeris taikos metais buvo muzikantas, kitas — „elegantiškasis“ esesininkas Bruno Kitelis, siautėjęs Vilniaus gete (jis pavaizduotas, beje, ir lietuviškame filme „Getas“, ir Kauno dramos teatro spektaklyje tokiu pačiu pavadinimu) — prieškariu baigė aktorių mokyklą. Lietuvoje jis, nusitaikęs į žmogų (jam pirmiausia — pasmerktos tautos narį) iš pistoleto, išstardavo: „Bet jūs nesinervinkite“. Pasigirdavo tvarkingas ir taiklus šūvis.

Šioje knygoje minimi ir geto kolaborantai — geto policijos ir geto administracijos nariai. Autorius juos niekina, jais bjaurisi, ir jų kaip įmanoma vengia. Tačiau kad ir koks buvo jų laipsnis geto hierarchijoje, jie taip pat pasmerkti sunaikinimui. Šios knygos—liudijimo pabaigoje skaitome, kaip kai kurie kolaborantai įgrūsti į tą patį traukinį, vykstantį į nežinią, kaip ir autorius: „Šalia manęs prie langelio stovi jaunas teisės studentas Lozorius Oleiskis. Gete jis buvo įtakingas. Buvo žydų policijos seržantas. Jaučiu jo alsavimą. Dreba kaip lapas (...) Nesitikėjo, kad su paprastais žydais bus uždaryti gyvulinuose vagonuose, kurie nuveš juos į Panerius.“

Mes, šių dienų skaitytojai, apie Holokaustą mokomės mokyklose ir universitetuose, skaitome lietuviškoje ir pasaulinėje žiniasklaidoje. Tačiau visa tai išgyveno pats autorius ir jo žmona, dukra, motina, sūnus.

Knygos „Vilniaus gero likvidavimas“ (šio trumpo etapo, pasibaigusio sprogdinimais ir marodierių siautėjimu, ir esesininkų susišaudymu su sukilusiu geto jaunimu, data yra žymima Lietuvos kalendoriuose kaip Holokausto atminimo diena) paskutiniai puslapiai mus grąžina į tą dieną, kai Mendelis Balberišskis su mažamečiu sūneliu atsiduria „purviname, grotuotame“ deportacijos traukinyje. 1944 m. rugsėjo 24 dieną prie gelžkelio mazgo Letvaryje jie jautėsi kaip ties praraja. Pasukus į kairę, į gelžkelio atšaką, vedančią į Panerius, jie būtų pasmerkti Ypatingojo būrio patyčioms ir žvėriškoms žudynėms. Panašiai jausdavosi ir kitų getų žydai Lietuvoje per įvairias „akcijas“, kai esesininkai vienus nustumdavo į vieną pusę (mirtis), kitus į kitą pusę (išlikimas):

„Vagone visi lyg paralyžiuoti. Staiga girdime jaunuolio šūksnį:

– Traukinys pasuko dešinėn, mes išgelbėti! (...)

Gyvename. Važiuojame. Nelabai mąstome, kur važiuojame, kas bus toliau.“

Likimas autoriui buvo maloningas. Knyga „Vilniaus geto likvidavimas“, kurią šis prieškarinio Vilniaus universiteto studentas, vėliau farmacininkas, žurnalistas, politikas pradėjo rašyti dar Vilniaus gete ir išleido Lenkijoje netrukus po karo (jos pokarinis leidimas saugomas ir Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje, kuriame autorius trumpai dirbo), papildys liudijimus apie Holokaustą, palikusį mums masinius kapus ir žydų kultūros griuvėsius. Ji stoja į lentyną greta tokių knygų-liudijimų kaip G. Šuro (nužudyto) „Vilniaus geto kronika“, I. Rudaševskio (nužudyto), M. Rolnikaitės, K. Sakovičiaus, H. Kruko, I. A. Torio ir

T. Lazersonaitės, išgyvenusių Lietuvos getuose ir koncentracijos stovyklose III Reiche dienoraščiai, I. Arado ir A. Suckeverio prisiminimai. Kai kuriuos minėtus autorius jis pažinojo asmeniškai gete, o šie savo ruožtu naudojo Balberišskio prisiminimais–šaltiniais, papildydami savo knygas.

Mendeliui Balberišskiui gyvenimo kelias baigėsi net Australijoje.

Prieš keletą metų, 2017–aisiais, laikraštis „Australian Jewish News“, apžvelgdamas naują knygą apie istorinį Melburno žydų kvartalą, kur buvo daug atvykėlių iš Rytų Europos, minėjo ir Mendelio Balberišskio knygyną, kaip vieną iš kultūros centrų pagrindinėje gatvėje. Čia rinkdavosi ir diskutuodavo intelektualai, galėjai nusipirkti aktualiausių leidinių, naujausių Nobelio laureato, jidiš rašytojo I. B. Singerio romanų...

Be šios glaustos, bet vertingos knygelės, Mendelis Balberišskis yra parašęs ir didelės apimties prisiminimus, kurie dar neišsiversti (žr. apie tai „Baigiamąjį žodį“ – šioje leidinio dalyje daug unikalių duomenų). „Vilniaus geto likvidavimas“ padės išsamiau pažinti Holokaustą Lietuvoje, paskatins giliau suvokti jo aukų ir dalyvių padėtį. Ir galbūt padės įsivaizduoti pavojus, kurie tyko mūsų visų, kai kultūrą, civilizaciją, humanizmą ištinka didžiulė istorinė krizė, kuriai nusakyti taip sunku pasirinkti žodžius.

Katastrofa, kurią kaskart iš naujo bandome suprasti.

MGR. M. BALBERYSZSKI

LIKWIDACJA
GETTA WILEŃSKIEGO

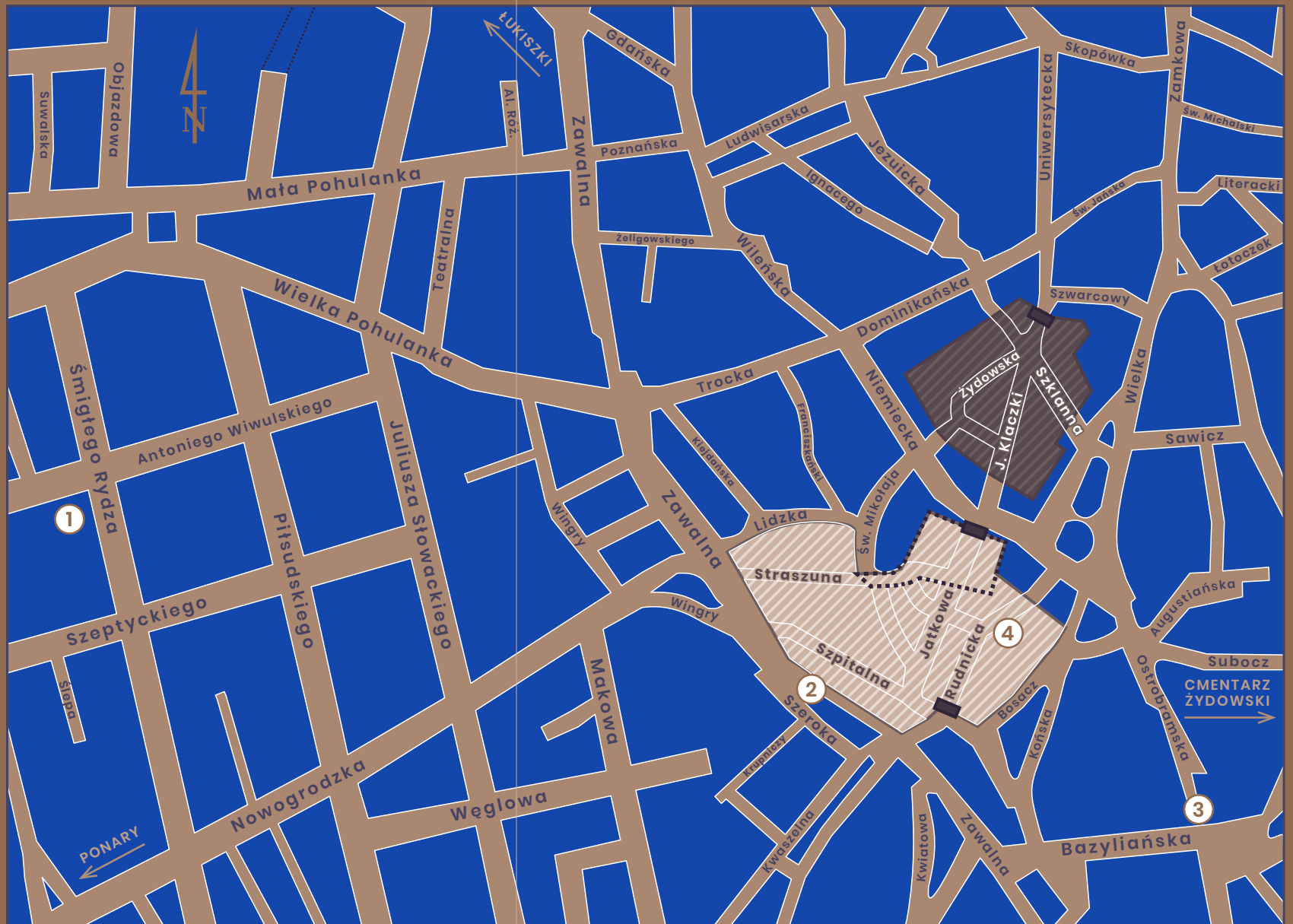
WARSZAWA – ŁÓDŹ – KRAKÓW
1 9 4 6

pirmojo leidimo
viršelio reprodukcija

VILNIAUS GETAS 1941– 1943

Planas, kuriame pavaizduota Vilniaus geto vieta 1941–1943 m. – pagal Eleonoros Bergman koncepciją sukūrė Robertas Chmielewskis.

- 1 JIVO institutas
- 2 Choralinė sinagoga
- 3 Aušros vartai
- 4 Judenratas

Didysis getas
1941 09 06–1943 09 23

teritorija buvo
išplėsta po 1942 07 10

Mažasis getas
1941 09 06–1941 10 21

Geto vartai

MGR M [ENDEL] BALBERYSZSKI

VILNIAUS GETO LIKVIDAVIMAS

VARŠUVA – LODZĖ – KROKUVA

1946

K N Y G O S

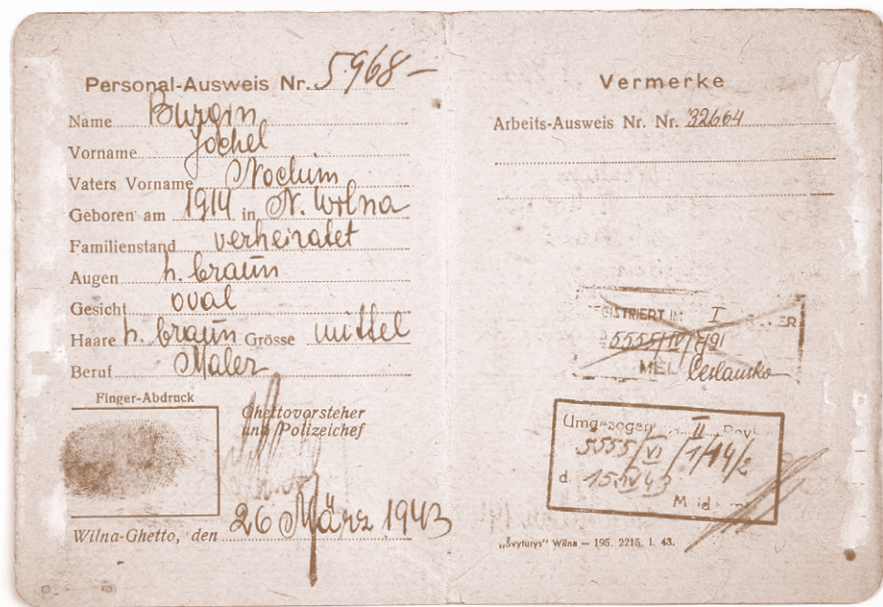
„DOKUMENTY I MATERIAŁY
DO DZIEJÓW OKUPACJI NIEMIECKIEJ W POLSCE“,
TOM II — „AKCJE I WYSIEDLENIA“,
W OPRACOWANIU DR. J[ÓZEFA] KERMISZA
(WYDAWNICTWAJ CENTRALNEJ] ŻYD[OWSKIEJ]
KOMISJI HISTORYCZNEJ NR. 23)

A T S P A U D A S

1943 metų rugpjūčio 6 dieną, penktadienį, 10 val. ryto Vilniaus getą sukrėtė netikėta žinia. Kirtimų oro uostas (4 km nuo Vilniaus)¹ apsuptas, visus žydų tautybės darbininkus — apie tūkstantį žmonių — surinko ir išvedė. Netrukus panaši žinia atėjo iš „Beute-Sammelstelle“, kur dirbo keli šimtai jauniausių ir sveikiausių žydų². Per kelias valandas getą pasiekė vis labiau bauginančios žinios, kad „ima“ visur. Į siauras tamsias geto gatveles suplūdo žmonės. Moterys, vyrai, vaikai grąžė rankas, verkė, šaukė balsu: „štai mums ateina galas, ima mūsų paskutinius“.

Reikia pastebėti, kad paskutiniai pusantrų metų gete buvo palyginti ramūs. Paskutinė didelė „čistka“, kaip gete vadino žmonių išvežimo iš geto sušaudyti į Panerius akciją, įvyko 1941 metų gruodžio 22–24 dienomis³. Tada iš geto išvežė visus nelegalius žydus (legaliais buvo laikomi tie žydai, kurie iš vokiečių administracijos darbo skyriaus gavo geltonus darbo liudijimus arba geto valdybos išduotus rusvus apsaugos liudijimus)⁴. Nuo to laiko iš geto buvo paimta tik „stiprių“ grupė (kriminalinis elementas) ir vyresnių žmonių partija. Juos išvežė „vasaroti“ į Pospiešką⁵ (poilsinė vietovė 4 km nuo Vilniaus) ir iš ten po savaitės išgabeno į Panerius. Be to, masinių akcijų gete nebuvo. Bet tikslumo dėlei reikia pastebėti, kad 1943 metų balandžio 5 dieną vokiečiai per kelias valandas Paneriuose sušaudė 5500 žydų iš Vilniaus ir Švenčionių pavietų⁶.

Sakoma, kad tuos du žydų transportus neva ketinta išsiųsti į Kauno getą⁷, bet įvyko kitaip. Juos sušaudė Paneriuose. Gete plito nežinia kieno paskleisti gandai, neva išėjo specialus vokiečių karinės valdžios potvarkis nutraukti masines žydų egzekucijas. Žydai mielai tikėjo tais gandai. Tada gete gyveno per 20 tūkst. asmenų. Nuo 1941 metų birželio 22 dienos, net iki žydų suvarymo į du getus, tai yra iki 1941 metų rugsėjo 6 dienos, vokiečiai nužudė 35 tūkst. žmonių⁸. Nuo rugsėjo 6 dienos iki 1941 metų rugsėjo 24 dienos buvo išžudyta dar 15 tūkst. žmonių⁹. Kai vokiečiai įžengė į Vilnių, mieste buvo apie 70 tūkst. žydų tautybės gyventojų.

Vilniaus geto kaliniui išduotas darbo pažymėjimas, 1943

Kaip sakiau, getą nuolat pasiekdavo naujos žinios. Jos vedė žmones iš proto. Moterys, kurių vyrai išėjo į darbą mieste, vyrai, kurių žmonos dirbo už geto ribų, vaikai, visi metė darbą geto dirbtuvėse¹⁰ ir lakstė lyg pamišę, klausinėdami vienas kito: „Kas naujo?“, nors visi puikiai žinojo, kad į tuos klausimus niekas negali atsakyti. Žydai laukė geto atstovo Jakovo Genso paaiškinimų tuščiai puoselėdami viltis, kad gal jis ką nors žino.

Šitaip blaškėsi bejėgiai, apimti baimės, pajuodę nuo nežinios ir nevilties kelias valandas, kol atėjo pirma žinia, kad čia turimi omenyje ne Paneriai, bet žmonių siuntimas darbams į Estiją¹¹.

Iš kur pasklido šis gandas, nežinia, tai buvo gandas, kaip tūkstančiai kitų, kurie visada pasitvirtindavo. Įtampa šiek tiek atlėgo. Žmonės truputį apsiraminė, jeigu galima pavadinti ramybe išgyvenimus žmonių, esančių budelių rankose, priverstų tikėti jų skleidžiamais gandai.

Išvežimui skirti žmonės mėgino gelbėtis. Daugybė spruko iš telkimo vietų, keli išsoko iš traukinio¹². Daug sprunkančių vokiečiai nušovė ir, kad ir kaip keista, jokiū būdu negalėjo suprasti, kodėl žydai netiki, kai jiems nuoširdžiai žadama, kad juos išveža darbams. Tik keli šimtai žmonių sugebėjo išsigelbėti pasprukę. Likusius suėmė. Suėmė

Jakovas Gensas, oficialus Vilniaus geto atstovas, Judenrato vadovas, žydų policijos viršininkas

Pagrindiniai Didžiojo geto vartai
iš Rūdinkų gatvės pusės, 1942

IŠNAŠOS

- ¹ Pagal slaptą sovietų ir Lietuvos 1939 m. spalio 28 d. sutartį dėl karinių bazių dislokacijos buvo suplanuota prie oro uosto Kirtimuose pastatyti bazę. Ten dirbo kaliniai, prižiūrimi NKVD. Vokiečių okupacijos metu oro uostas funkcionavo, ten ir toliau dirbo priverstiniais darbams užgrobti žmonės, tarp jų ir Vilniaus žydai. 1943 m. vasarą ten dirbę žydai buvo areštuoti ir išvežti į darbo stovyklas Lietuvos šiaurėje ir Estijoje, be kitų, Vaivaroje.
- ² *Die Beutesammelstelle* (užgrobtų daiktų sandėlys) – viena didžiausių įmonių Vilniaus gete, kurioje 1941 m. spalio pabaigoje dirbo 133 žmonės, paskui žmonių padaugėjo. Žr.: R. Leiserowitz, Litauen. Arbeit und Arbeitssituation in den Ghettos, *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*, red. J. Hensel, S. Lehnstaedt, Osnabrück, 2013, S. 217. 1943 m. birželio 21 d. Heinrichas Himmleris įsakė likviduoti getus, esančius Reicho Rytų (Ostland) komisariato teritorijoje ir išžudyti tose teritorijose žydų tautybės gyventojus. 1943 m. rugpjūčio mėnesį *Beutesammelstelle* dirbusius kalinius pradėta vežti į Estiją, taip pat į kitas priverstinio darbo stovyklas aplink Vilnių.
- ³ Hermanas Krukas, Vilniaus geto kronikininkas, teigė, kad 1941 m. nuo gruodžio 20 iki 22 dienos Paneriuose buvo nužudyta apie 400 žmonių. Tada nužudyti žydai buvo pavadinti „rožinių pasų akcijos aukomis“. Žr. H. Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania. Cronicles from the Vilna Ghetto and Camps 1939–1944*, trans. B. Harshav, ed. B. Harshav, New Haven, 2002; žr. taip pat Y. Arad, *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982, p. 211.
- ⁴ Vokiečių valdžia geltonas šainas – *Facharbeiterassweis* – pradėjo išduoti 1941 m. spalio 15 d. Asmenims, kurie, vokiečių požiūriu, dirbo pagal reikalingas profesijas, buvo išduodami leidimai dirbti ir laikinai gyventi. Kvalifikuotiems darbininkams tada buvo išduota apie 3 tūkst. geltonos spalvos liudijimų; netrukus jais pradėta spekuliuoti. Iki 1943 m. rugsėjo šis dokumentas apsaugodavo nuo deportacijos į stovyklas arba nuo sušaudymo Paneriuose ir žmogų, kuriam šis liudijimas buvo išduotas, ir jo šeimą. Žr. *Archiwum Ringelbluma. Kospiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa, 2000, s. 409–410. Apie šainų tvirtinimą Judenrate rašė: M. Dworzecki, *Jeruzalaim delita in kamf un umkum*, Pariz, 1948, p. 83; taip pat žr.: prieiga per internetą: http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/vilna/during/aktions_oct_dec_1941.asp [žr. 2017 10 26]; AŽIH, 301/1294, Marijos Notik pranešimas; Notik buvo H. Kruko bibliotekos darbuotoja. Informacijos apie vadinamųjų geltonų šainų akcijas taip pat yra pranešimuose, išlikusiuose Ringelbliumo archyve, žr., pvz., Izraelio Kempnerio pranešimą: *Archiwum Ringelbluma...*, t. 3, s. 409–414.

- ⁵ Pospieška — tarpukariu poilsinė vietovė prie Vilniaus, dab. Antakalnis. Karo metu vokiečiai ten, buvusiam Sveikatos apsaugos draugijos pastate, įrengė kalėjimą, kuriame, be kitų, laikydavo asmenis, pasmerktus mirti už nelegalią prekybą, nelegalių dokumentų turėjimą, paskui juos išveždavo į Panerius ir sušaudydavo. 1942 m. liepos 17 d. specialaus būrio *Sicherheitspolizei* (Sipo — saugumo policija) Vilniuje vadas Martinas Weissas išvežė ten 86 senus žydus iš Vilniaus, kuriuos paskui, 1942 m. liepos 26 d., nužudė Paneriuose. Apie M. Weissą žr. išnašą 44.
- ⁶ Pirmą transportą žmonių, apie kuriuos čia kalbama, į Panerius atvežė traukiniu iš Vilniaus 1943 m. naktį iš balandžio 4 į 5-ąją; 6 val. ryto buvo atidaryti pirmi keturi iš 49 vagonų ir įkalintiems juose žydams įsakyta išlipti. Teritoriją apjuosė tanki lietuvių ir gestapininkų grandinė. Egzekucija buvo pradėta prie iškastų duobių. Nedaugelis mėgino sprukti, motinos stengėsi slėpti vaikus po drabužių krūvomis, bet tai nepavyko — juos surado ir sušaudė. Kaip teigia Kazimieras Sakovičius (Kazimierz Sakowicz), nuo 7 iki 11 val. buvo sušaudyta apie 2500 asmenų, pabėgo 50 (dauguma jų vėliau buvo sušaudyti). Su kitu transportu elgtasi taip pat brutaliai. Daug jaunų žydų, be kita ko, iš Švenčionių, įsitikinę, kad jų neatvežė į Kauną, kaip buvo žadėta, mėgino sprukti ir grumtis. Bet juos bematant sutramdė. Kai kurie sugebėjo pabėgti net iki gyvenamųjų namų, bet ten juos išgaudė šauliai. Dalį pabėgėlių nužudė vietoje, kitus nutempė iki duobių Paneriuose ir ten sušaudė. Balandžio 5 d. atvežtų žydų žudynės tęsėsi dvi dienas. Antrą dieną jose dalyvavo žydų policininkai. Įvykius jaudinančiai aprašė Kazimieras Sakovičius. Žr. K. Sarkowicz, *Dziennik 1941–1943*, przedmowa i oprac. M. Wardzyńska, Warszawa, 2013, s. 69–79; taip pat žr. A. Żbikowski, *Wilno, Archiwum Ringelbluma...*, t. 3, cz. IV, s. 315–325, bei pranešimus ten pat, p. 326–499. Nusikaltimų Paneriuose liudininkai, be kitų, buvo lenkų geležinkelininkai, pvz., Marianas Maciejewskis „Sęp“, „Mamut“ (Marian Maciejewski) (g. 1922), Armijos Krajovos Ginkluotos kovos sąjungos karys, kuris liudijo Panerių nusikaltimo vykdytojų teismo procese. Žr. M. Maciejewski, *Obserwacja. Relacja maszynisty z pociągu śmierci, Karta*, 2016, nr 89, s. 19–28.
- ⁷ Getas Kaune įkurtas 1941 m. liepos 10 d. Rugpjūčio 15 d. žydams buvo įsakyta persikelti į Slobodkos kvartalą. Sudarius uždara kvartalą gete buvo 29 tūkst. gyventojų. Panerių gatvė iš pradžių skyrė jo teritoriją į Didįjį ir Mažąjį getą. Savivaldą gete vykdė vokiečių 1941 m. liepos 5 d. paskirtas Judenratas, kuriam vadovavo Elchananas Elkesas (pirmininkas) ir Leiba Garfunkelis (pavduotojas). Po brutalių Mažojo geto gyventojų žudynių 1941 m. (rugpjūčio 18, rugsėjo 26 ir spalio 5 d. vokiečiai sušaudė apie 1800 Kauno žydų) liko tik Didysis getas. 1941 m. spalio 28 d. buvo nužudyta dar 9200 žydų. 1943 m. lapkričio 1 d. getas buvo paverstas Kauen koncentracijos stovykla, o 1944 m. rugpjūčio 8 d. buvo galutinai likviduotas — jo kaliniai buvo išvežti į Dachau ir Štuthofo koncentracijos stovyklas. Žr. A. Tory, *Surviving the Holocaust. The Kovno Getto Diary*, red. M. Gilbert, D. Porat, tr. J. Michalowicz, Cambridge, 1990.
- ⁸ Pagal Monikos Tomkiewicz skaičiavimus, atliktus remiantis vokiečių šaltiniais (be kitų, štandartenfiurerio Karlo Jegerio, SD komandanto raporto, nuo

- 1941 m. birželio iki 1943 m. rugpjūčio [Institut für Zeitgeschichte, Fb 85 (2). SS štandartenfiurerio Karlo Jegerio 1941 12 01 raportas; *Jad Vašem archyvas* (toliau — AYV), O — 18/245]; *Latvijos valstybinis istorijos archyvas* Rygoje, P-1026, t. 1, ap. 3, Raport Einsatzkommando 3A Juden, b. d., k. 265–275, Kazimiero Sakovičiaus užrašai (žr. K. Sakowicz, *Dziennik 1941–1943*), bei lietuvių, vokiečių archyvų ir Tautos atminties instituto (IPN) archyvo, Paneriuose 1941 m. tarp liepos 8 ir rugsėjo 12 d. nužudyti 8164 žydai. Žr. M. Tomkiewicz, min. veik., p. 214, ten taip pat yra daugiau bibliografinės informacijos. Vokiečiams leidus Vilniuje vadinamose apšalymo akcijose žydus žudė ir lietuviai, be kitų, Lietuvių *Schutzmannschaft* batalionas. 1941 m. rugpjūčio 31 d. prasidėjo lietuvių išprovokuotas žydų pogromas. Areštai, muštynės ir žudymas tęsėsi dvi dienas, likę gyvi žydų tautybės miesto gyventojai buvo perkelti į uždarus kvartalus. Žr. A. Bubnys, *Eksterminacija Žydów wileńskich i dzieje getta wileńskiego (1941–1944)*, *Pamięć i sprawiedliwość*, 2010, nr 2 (16), s. 236–238.
- ⁹ Balberišskis pateikė skaičius, tikriausiai parengtus sovietinės komisijos, kuri atliko ekshumaciją Paneriuose 1944–1945 m. Pagal M. Tomkiewicz, kuri rėmėsi vokiečių dokumentais, skaičiavimus, 1941 m. tarp rugsėjo 12 ir gruodžio 24 d. Paneriuose buvo nužudyti 42 874 žydai. Žr. M. Tomkiewicz, min. veik., p. 214–215.
- ¹⁰ Darbas gete reikė galimybę gauti dokumentus, korteles maistui, pažintis bei priėjimą prie informacijos. Dauguma geto gyventojų buvo įdarbinti įvairiose — mašinų [taisymo], siuvėjų, batsiuvėjų, statybos ir kitose dirbtuvėse.
- ¹¹ 1943 m. rugpjūčio pradžioje gestapo vadovybė pranešė Vilniaus žydų administracijai apie ketinimus perkelti geto kalinius į Estiją ir Latviją (be autoriaus minimų lokalizacijų, jie taip pat buvo siunčiami į stovyklas Latvijoje), ir tikėjosi, kas nepasiteisino, kad žydai patys prašysis išvežami. Rugpjūčio 5 d. Kittelis pareikalavo priverstiniais darbams 2 tūkst. žmonių. Tada buvo areštuoti į darbo stovyklą Kirtimuose (Vilniaus rajone) vykę žydų darbininkai — ten kaliniai tiesė geležinkelį. Žr. A. Bubnys, *Eksterminacija Žydów wileńskich...*, s. 255–256.
- ¹² Buvo sulaukyta 1000–1200 asmenų, kuriuos laikė barakuose šalia geležinkelio stoties. Kai kurie kaliniai mėgino sprukti; tada nušovė nuo 20 iki 50 žmonių. Žydus suvarė į prekinius vagonus ir išvežė darbams į Estiją, be kitų, į Vaivaros darbo stovyklą. Žr. ten pat, p. 256.
- ¹³ 1942 m. liepos 12 d. vokiečių valdžia reorganizavo Žydų tarybą (Judenratą), geto žydų administracijos (*Ghettoverwaltung*) vadovu — viršininku — skyrė Jakovą Gensą, kurio rankose buvo praktiškai visa valdžia. Kasdienėje kalboje ir išsigelbėjusių žydų pokariniuose prisiminimuose sąvoką Judenratas vartojo žydų savivaldos apibūdinimui iki geto likvidavimo 1943 m. Buvusio Judenrato skyriai tęsė veiklą. Geto administracijos valdyba per visą jo egzistavimo laikotarpį pagal vokiečių valdžios užsakymus skirdavo darbininkų priverstiniais darbams, taip pat su žydų policijos pagalba organizavo deportaciją į Panerius, kur Žydų tvarkos tarnybos pareigūnai kartais eskortuodavo ir egzekucijų aukas. Apie Judenrato

BAIGIAMASIS ŽODIS

VILNIUS IR VILNIAUS ŽYDAI

Vilnius (*Wilno, Wilna*), Mendelio Balberišskio gimtasis miestas, senoji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė, vadinta Lietuvos Jeruzale (*Jeryszalaim de Lite*), praeityje garsėjo daugeliu žydų mokslininkų ir rabinų, įžymiausiuoju Didžiuoju Vilniaus Gaonu Eljahu ben Šlomu Zalmanu (1720–1797)¹. Kol šį miestą pasiekė haskalos* idėjos, miestas ilgai liko religinės ortodoksijos centru. XIX ir XX amžių sandūra atnešė pažangių visuomeninių idėjų — būtent Vilniuje susikūrė Visuotinė Lietuvos žydų darbininkų sąjunga, Lenkijoje ir Rusijoje — Bundas². Judaizmo išpažinėjų konservatyvių religinių pažiūrų susidūrimas su revoliucingomis visuomeninėmis idėjomis sukėlė didelį Vilniaus žydų intelektualinį sujudimą ir lėmė įvairiausių organizacijų, spaudos, socialinės savišalpos raidą. Įvairiausių politinių atspalvių sionizmo idėjos atliko svarbų vaidmenį formuojant naują lenkų žydų

¹ Eljahu (Eliasz) ben Šlomo (Szłomo, Salomon) Zalmanas, Vilniaus Gaonas, įžymus Talmudo ir kabalos aiškintojas, ortodoksinio judaizmo atstovas, kovojo prieš chasidizmą, kelis kartus prakeikė šio žydų religinio judėjimo išpažinėjus. Savos rabinų, vadinamos Talmudo mokslo lietuviško racionalizmo mokyklos įkūrėjas, 70 religinių rankraščių veikalų, paskelbtų po jo mirties, autorius. Žr. *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 1, Warszawa, 2003, s. 384–385.

* Haskala — žydų Apšvieta vadinamas intelektualinis Vidurio ir Rytų Europos žydų judėjimas (*Vertėjo past.*).

² J. Lisek, Litewska Jerozolima (Wilno jako centrum kultury żydowskiej), *Od starożytności do współczesności: język, literatura, kultura. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Worończaka*, red. I. Kamińska-Szmaj, Wrocław, 2004 (seria „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2587), s. 229–245.

Žydų mokslinio instituto JIVO griuvėsiai, 1944/1945

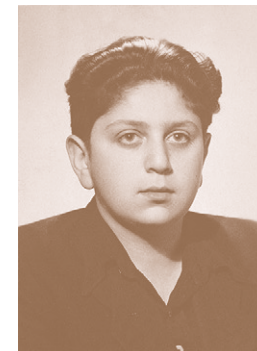
pasaulietinę visuomenę po 1918 metų nepriklausomoje lenkų valstybėje, kuri mėgino iš naujo suvienyti trijų okupacijų kultūrą. Iš svarbiausių tarpukario dvidešimtmečio laikotarpio nepriklausomoje Lenkijoje paminėjime tas išskirtines, už regiono ribų reikšmingas iniciatyvas, kurios vėliau pateko į žydų kultūros pasaulinį paveldą: 1925 metais įsteigtas JIVO (*Jidiszer Wisnszaftlecher Institut*, Žydų mokslo tyrimo institutas), 1940 metais evakuotas į Niujorką³, menininkų grupės „Jung Wilne“⁴ veikla — jos nariai kūrė ir vėliau, Vilniaus gete. Vienam iš JIVO steigėjų Maksui Veinreichui (išvyko iš Europos prasidėjus karui, pateko į JAV ir Niujorke įsijungė į ten veikusio YIVO skyriaus veiklą) pavyko išgelbėti dalį Instituto rinkinių. 1940 metų rugsėjį Vilniaus universitete įsteigta Jidiš kalbos katedra, kuriai vado-

³ JIVO steigėjai buvo Maksas Veinreichas, Zalmanas Raizenas ir Zeligas Kalmanovičius. Iki 1933 m. institutas veikė Makso Veinreicho (Weinreich) bute. Instituto tikslas buvo Europos žydų kultūros mokslinis tyrimas ir jo rezultatų viešinimas. Netrukus susidarė jo sekcijos: Vilniuje — Žydų filologijos ir etnografijos skyrius, taip pat pedagogikos ir psichologijos sekcija, jų veikla buvo tęsiama ir Niujorke. Varšuvoje ir Berlyne vyko istorijos, ekonomikos ir statistikos tyrimai. Be tyrimų, veikė biblioteka, spaudos ir dokumentų archyvas, taip pat buvo įkurtas teatro ir meno muziejus. Buvo organizuojamos tarptautinės konferencijos. XX a. ketvirtajame dešimtmetyje JIVO užėmė centrinę vietą tarp kitų mokslinio tyrimo centrų. Instituto garbės tarybos nariais, be kitų, buvo Albertas Einšteinas, Simonas Dūbnovas, Zigmundas Freudas ir kiti. Niujorke ir Buenos Airėse buvo atidaryti instituto filialai. Tyrimų rezultatai skelbti periodiniuose leidiniuose: mėnraštyje „JIVO Bleter“ ir „Jedies fun JIWO“, monografijose.

⁴ „Jung Wilne“ (jid. Jaunas Vilnius) — literatų ir dailininkų grupė, jungusi žydus kūrėjus, veikusi Vilniuje 1929–1939 m. Grupės pavadinimas siejosi su Lodzės menininkų grupe „Jung Jidysz“. Grupę inicijavo literatai, iš pradžių susisaistę su dienraščiu „Wilner Tog“. Grupei priklausė literatai Chaimas Grade, Hiršas (Hirsz) Glikas, Šmerkė Kačerginskis (Szerke Kaczergiński), Abraomas Suckeveris (Awrom Suckewer), Elchonenas Vogleris (Wogler), Leizeris Volfas (Lejzer Wolf), Vilniaus dailininkai Mozė (Mojżesz) Behelferis, Rafaelis Chvoles (Chwoles), Šeina Efron (Szejna Efrońowna), Mozė Levinas (Mojżesz Lewin), Bencionas (Bencjon) Michtomas, Mozė Vorobeičikas, Leiba Zamečekas (Lejb Zameczek). Grupė savo programoje akcentavo avangardinių meno srovių ieškojimus, jidiš kalbos ir kultūros vartojimą bei socialinės problematikos rėmimą, kairiosios orientacijos tendencijas ir tarpusavio paramą — bendras parodas, leidybą (leidinį „Jung Wilne“). Plačiau žr. J. Lisek, *Jung Wilne — żydowska grupa artystyczna*, Wrocław, 2005.

MENDELIS BALBERIŠSKIS (BALBERYSZSKI)¹ (1894–1966)

gimė Vilniuje, studijavo farmaciją ir chemiją šio miesto Stepono Batoro universitete, vėliau Varšuvos universitete. 1925–1939 metais su šeima gyveno Lodzėje. Dirbo laikraščio „Der Tog“ redakcijoje, buvo vienas demokratinės Lenkijos žydų liaudies partijos (*Jidisze Folks-Partaj in Pajln*) narių. Iki karo priklausė Lodzės žydų visuomenės elitui, vadovavo nuosavai farmacijos firmai, taip pat dirbo Lodzės miesto Sveikatos ir farmacijos skyriaus direktoriumi. 1939 metais, ieškodamas šeimai saugesnės vietos, Balberišskis išvyko į sovietų okupuotas sritis. Netrukus žmoną Leją (Lea) ir vaikus – Teodorą ir Deborą – pergabeno į Kauną, iš kur buvo kilusi jo motina. Paskui visi apsigyveno Vilniuje, o praėjus keliems mėnesiams po to, kai miestą užėmė vokiečiai, atsidūrė Vilniaus gete, įsteigtame 1941 metų rugsėjo mėnesį. Išbuvo ten net iki geto likvidavimo 1943 metų rugsėjo mėnesį. Balberišskis su sūnumi ir dalimi kitų geto gyventojų buvo išvežti į Vaivaros (Estijoje) darbo stovyklą. Ten buvo kartu su kitais aštuoniasdešimt keturiais žydais, kol stovyklą išlaisvino Raudonoji armija. 1944 metų rudenį atvyko į iš vokiečių okupacijos išvadotą ir vėl sovietų užimtą Vilnių, kur nuo 1944 metų gruodžio iki 1945 metų gegužės dirbo tada steigtame Žydų muziejuje. Sužinojęs, kad jo žmona ir duktė gyvos, su sūnumi grįžo į Lenkiją ir apsigyveno Lodzėje. Balberišskis įsidarbino Vaistų urmo bazėje, aktyviai dalyvavo visuomeniniame ir politiniame gyvenime: dirbo Lenkijos centrinėje žydų istorijos komisijoje, ėjo po karo atgaivintos Žydų demokratinės partijos pirmininko pareigas,

MENDELIO IR JO
SŪNAUS TEODORO
(DEŠINĖJE)
BALBERIŠSKIŲ
1947 M.
NUOTRAUKOS,
SKIRTOS 1947 M.
EMIGRACIJOS
DOKUMENTAMS,
IŠ ŽYDŲ ISTORIJOS
VARŠUVOJE
ARCHYVO.

įstojo į Žydų rašytojų ir žurnalistų sąjungą. 1947 metų rugsėjį kaip liudytojas davė parodymus lenkų valdžios rengtame karo nusikaltėlio Franco Murerio – Vilniaus miesto apskrities komendanto pavaduotojo Hanso Hingsto referento žydų reikalams – teismo procese. Išvykęs iš Lenkijos 1949 metais gyveno dipukų stovyklose Vokietijoje, paskui Paryžiuje, galiausiai išvyko iš Europos ir įsikūrė Australijoje. Melburne įsitraukė į aktyvią visuomeninę veiklą. Buvo draugijos, jungusios buvusius partizanus ir išgyvenusius koncentracijos stovyklų kalinius, vienas steigėjų, kurį laiką ėjo Karltono hebrajų kongregacijos Viktorijoje pirmininko pareigas. Spausdinosi periodinėje spaudoje, organizavo paskaitas ir susitikimus. XX amžiaus šeštame dešimtmetyje Balberišskio įsteigtas knygynas buvo miesto žydų informacinio ir visuomeninio gyvenimo centras.

¹ Knyga rašyta lenkų kalba, taigi žydiškos pavardės kartą transliteruotos. Kad kuo mažiau iškraipytume pavardes, pirmą kartą minėdami, rašome ir autoriaus pateiktą variantą.

Šriftai:

Brygada 1918

© Mateusz Machalski, Borys Kosmyńska,
Przemysław Hoffer [capitalics.wtf]

Poppins

© Indian Type Foundry

Staatliches

© Brian LaRossa [Principal design],
Erica Carras

Spauda:

Pantone 875 U ir Blue 072 U

Popierius:

SERIXO OFFSET 300 g/m²

SERIXO OFFSET 140 g/m²

Spaustuvė:

Petro ofsetas

Grafinis dizainas:

© Gulnara Galiachmetova

**VERSTA IŠ: MENDEL BALBERYSZSKI,
LIKWIDACJA GETTA WILEŃSKIEGO,
WARSZAWA, 2018 (WYDANIE 2).**

Leidėjas
Lenkijos ambasada Vilniuje
Lenkijos institutas Vilniuje

Iš lenkų kalbos vertė
Kazys Uscila

Kalbos redaktorė
Ieva Puluikienė

Knygos dailininkė ir maketuotoja
Gulnara Galiachmetova, UAB ARTPRINT

Leidinių spaudai paruošė
Daniel Samulevič, UAB ARTPRINT

Iliustracijų šaltinis
Knygoje panaudotos Valstybinio Vilniaus Gaono
žydų muziejaus fonduose saugomos nuotraukos.

Lenkijos Respublikos
ambasada
Vilniuje

LENKIJOS
INSTITUTAS
VILNIUJE

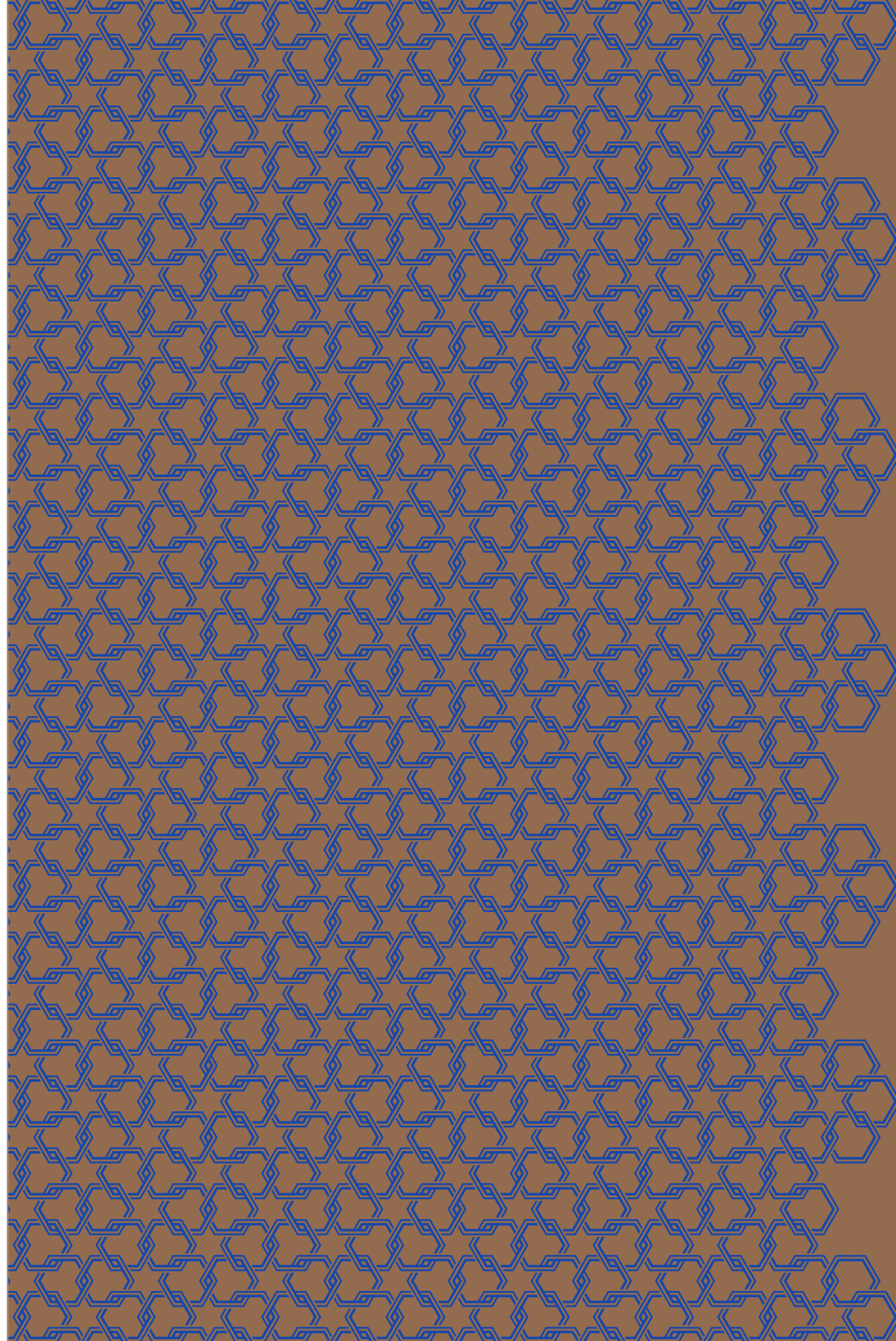
יִיִדִישֶׁר
הִיסְטוֹרִישֶׁר
אינסטיטוט
ŻYDOWSKI
INSTYTUT
HISTORYCZNY

Valstybinis
Vilniaus Gaono
žydų muziejus

Publikacija nėra komercinio pobūdžio ir neskirta pardavimui.
Leidėjas neatsako už publikacijos turinį ir galimas klaidas.
© Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa, 2019
Tiražas 500 egz.

ISBN 978-609-420-684-9

9 786094 206849

